

Євшан-зілля

Леонід Мосендз

М. Селешкові

"І коли Отрок, юнак-ханенко, понюхав чарівного Євшан-зілля, що приніс йому гудець Оря від його батька хана Сірчана, — згадав ураз свою половецьку вітчину й утік із Орею з ворожого Києва до привільних степів".

Так кінчається легенда про чарівне зілля. Але тут лише-но починається історія самого ханенка Отрока. Ось вона.

По довгій дорозі досягли нарешті втікачі таборовищ свого племені. Але не пісні й радісні вигуки зустрічали їх, а тиша й смуток: хан Сірчан умирав. Лежачи безвладний у своїй ханській юрті, довкола якої, куди лише око сягало, стояли шатри його народу, він останнім зусиллям волі тримався решток життя, щоб ще напослед побачити давно страченого сина. Наказав піднести шатрові поли, щоб удень і вночі міг виглядати його з усіх сторін світу. Розіслав чати на всі боки, щоб заздалегідь сповістили про синове наближення. Не спав уночі й не стулював очей удень: вдивлявся й чекав...

Коли ж нарешті схилився юнак над ним, убраним до останньої подорожі в лисячий кожух, поволокою критий, і кунячу шапку, — Сірчан уже ледве міг вимовити й слово. Лише очі його засвітилися останньою радістю, і він міцно вхопив синові простягнені руки... А після підходили начальники орд, уклонялися Сірчанові аж до землі, метучи долівку кунячими шапками, і один за другим укладали свою лівицю до переплетених рук батька й сина. І Отрок знав: це присягається йому його нарід, присягається, що буде так само вірним синові, як був досі батькові.

А після Сірчан підвівся на своєму ложі, очі йому заблищали, як леза половецького ножа, зуби вишкірилися, мов ікла степового вовка. Хотів щось вигукнути, але лише труснувся цілим тілом, упав навznak і віддав духа... А Отрок стояв над ним без руху й без думки і лише відчував, як запах Євшан-зілля дереться з завішаної на шиї калиточки й стискає груди...

Три дні й три ночі стояв стогін над таборовищем. Лементували жінки, сидючи над вигаслим багаттям, викрикували до Смерті бойові погрози бойовики, верещали діти, іржали голодні коні й гикали верблюда. І було все це таке чуже й дике для юнака Отрока, цей хижий степовий світ, що здавався йому тяжким гарячковим сном, який, бувало, снівся серед ночей покинутої Руської землі... Але він нахилився до калиточки, і запах Євшан-зілля знов збуджував у нім приспану половецьку душу...

А ніччю третього дня посадили мертве ханове тіло, вбране в коштовний одяг Великого Хана, на коня, примотували до високої спинки "сідла мертвих", оточили останнім почотом і помчали геть від табору, на захід сонця, в безбережний степ. Молодий хан мчав попереду, між двома старими вождями, що вели поїзд. Було дивно й

лячно Отрокові серед цієї чужоти. Коні коцали копитами об копита, сполохані ховрашки вискакували з-під ніг, вітер свистів у вухах, і все це було чуже, чуже для руської душі половецького хана. Лише млинове коло місяця, воно одне було таке саме, як і в далекій Руській землі...

Отрок притьмом оглядався і кілька кроків за собою бачив коня смерті з мертвою постаттю в сідлі, а далі безладний натовп бойовиків, що летів мовчки врозтіч за ханами. І нараз здалося йому, що це не люди, а бісовське полчище мчить степом на якусь страшну перемогу... Але хапався за калиточку з зіллям, і серце його знов починало битися степовим тактом.

Коли шалений поїзд спинився нарешті над незнаним байраком, де чорніла глибока могила, і коли зойки забиваних коней змішалися з зойками вбиваних невільників — знов хвиля чужоти плеснула на Отрока. Але пах Євшан-зілля залоскотав йому знов у ніздрях, і він, як усі, ударив мечем об щит і вигукнув бойовий половецький клич. Коли ж трупи засипали землею, а блідий місяць цілком схилився до заходу, тоді при перших заблесках дня заграла мужня сила в молодому половецькому тілі і хан Отрок відчув, що він є пан і володар великого народу. Піднісся на стременах, майнув мечем, і клич сам вирвався з його горла. А тисячі їздців повторили його за своїм паном:

— На Русь! На Русь!

А запах Євшан-зілля лоскотав ханові ніздрі, бурхливо підносилися груди, й очі оберталися до півночі, проти якої хотів вести свої орди.

На другий день зодягли Отрока в дорогоцінні володарські шати, від ромеїв здобуті, на голову дали шапку Великих Ханів, посадили серед відкритого шатра й закричали великому ханові славу. Бачачи довкола себе могутні й віддані орди, не міг знов стриматися Отрок, і вчорашній викрик: "На Русь", підхоплений тисячами могутніх грудей, покотився аж до Половецького моря.

На свято нового хана зібралися всі орди. Жадібні бою, перемоги й здобичі, чекали начальники й прості вояки від нового хана поновлення слави степового народу. Чекали щастя в походах, успіху в нападах, безлічі полонянок і здобичі. І коли захоплення й кумис затуманили голови, скликав Отрок велику раду вождів.

Запах Євшан-зілля ступав ханові до ніздер і наморочив змисли, коли він почав говорити. Згадав, скільки біди заподіяла Русь степовому народові, згадав усі перемоги над нею, її багатство, поволоки й шати, церкви, кам'яні палати й білих полонянок... Згадав і про свою неволю в Києві, про упокорення славного ханського роду, про всю ту небезпеку для половецького племені, якщо Русь міцнітиме й посуватиметься все далі й далі у вільний степ. Говорив, а очі начальників виблискували, як половецькі ножі, зуби шкірилися ненасиченою люттю степових вовків, і однодушний вигук: "На Русь, на Русь" струснув ханським шатром, покотився табором і загас аж у Половецького моря.

І була під Києвом січа велика. Стріли закрили сонце, а від тупоту копит, іржання коней і брязкоту заліза не чути було людського голосу. Ціла орда з ханом Отроком прийшла під Київ. Уже манилися їм київські поволоки, білі киянки-полонянки, повні пригоршні золота, непочислені ряди невільників. З дивним почуттям глядів Отрок на

золотий верх Софії, до якої колись був ходив як хлопчик-християнин, і дивним сумом і острахом стискалося йому серце. Але хапався за калитку на грудях, і запах Євшан-зілля дерся йому аж до мозку.

Хоч як завзято натискали половці, хоч як підбадьорював їх Отрок, сам ідучи попереду й пускаючи стрілу за стрілою до руських панцирів, хоч бурею літав він з своїм бунчуком від одного крила війська до другого — але стояла Русь, мов стіни святої Софії. Половецькі стріли застрягали в руських кольчастих телягах, списи ламалися об щити, а коли падав один — над ним знов стискалися щити неприступним муром. Об цей мур розбивалися хвилі половецького моря, як Дніпрові хвилі об скелі порогів. А золота коругов князя маяла грізна й непохитна серед руського війська.

І не витримала нарешті половецька орда. Один за одним прибігали до Отрока перестрашені вожді: багато упало вояків, паде далі, а Русь стоїть, як і стояла! Самому Отрокові почала вже падати відвага, і сумнів ухопив його за серце міцними кліщами. Коли ж натиснула Русь і замішалася орда — він перший покинув поле бою, а за ним гнали врозтіч його розторощені орди, гнали в жаху перед страшною княжою коругою.

З соромом, палкою ненавистю й ще більшою жадобою помсти повернув Отрок у степ і знов почав думати про похід на Русь. Зібрав усі свої орди й союзників, безліч коней і возів і вирушив, лютий і кровожадний. Горіли села руські, не могли оборонитися й городи, дим і стогін здіймалися над Руською землею. Знов обляг Отрок золотоверхий Київ і вдарив списом у Золоті Ворота. Знов манилися йому княжі хороми, свята Софія, манилася ціла Руська земля — нова батьківщина для його племені й роду. А половецьке військо бурхливо хвилювало, як стримувана повінь яркого Дніпра, що ось-ось залле благодатні київські ниви.

Знов був лютий бій, якого вже не бувало під Києвом від печенізьких часів. Розлючені попередньою невдачею, розпалені жадобою помсти й здобичі, натискали половці на Русь останнім смертельним натиском. А там, де той натиск слабшав, де заломлювалося завзяття степу, — там усе був попереду Отрок, даючи війську приклад зухвалості й відваги.

Але міцним муром стояло руське військо й половецькі хвилі розплюскувалися об нього, як хвилі Дніпра об пороги. І коли Русь натиснула — знов не витримали орди і знов мусів утікати Отрок, залишаючи не лише здобич, але й безліч половецького люду по байраках і ярах Руської землі.

А за втікачами загналося в степ і руське військо. Де натрапило на половецькі таборовища — знищило все, що могло. Спробував Отрок заступити йому дорогу, але йшло воно, мов мур щитів, над яким непохитно стреміла вгору страшна й зненавиджена степом княжа коругов з суворим чорним Спасом. Мусів Отрок утікати аж до самого Половецького моря, а запах Євшан-зілля стискав йому в грудях і притьмарював змисли безсилою ненавистю.

Коли ж знов зібралися докупі недобитки половецького війська, великий плач знявся над таборовищем. Багатьох славних і могучих ханів не долічували присутні. І хоч жадобою помсти палало Отрокове серце, хоч пах Євшан-зілля підносився йому до

мозку й збурював кров, але викрик "На Русь, на Русь" уже не видерся з ханових грудей. Мовчки лише озирнув він збори пригнічених вождів, що сумним півколом засіли в ханському шатрі.

Нарешті з кола піднісся Кобяк. Був ханом далекої орди, аж у самого Половецького моря, і рідко коли з'являвся до ханського шатра. Може, тому, що було йому задалеко, а може, й тому, що, будучи колись у руському полоні, взяв він собі за жінку руську дівчину, перейняв багато звичаїв руських і нерado вже брав участь у походах на Русь. Підвівся й зачав говорити. І поки говорив, слухали його слів з такою напруженою увагою, як мало коли слухають степовики.

А Кобяк згадав раніше про всіх вождів і начальників, що загинули за останніх походів на Русь. Згадав і хвилинку помовчав. Не дістав жадної відповіді, лише кожен присутній повів очима по зібраних, не побачив багатьох друзів і глибше настроїв на очі високу шапку...

А Кобяк почав далі пригадувати славні дні половецьких перемог, дні, коли Русь платила данину вільному народові степів, а кожен вождь мав невільників і невільниць аж до непотреби. І слава про степовий нарід ішла ген-ген аж за Половецьке море, аж до земель ромеїв. Знов не було відгуку на Кобякові слова. Лише жадобою заблищали очі, як леза половецьких ножів, і кунячі шапки посунулися знов на потилиці.

А тепер уже Кобяк говорив сміливіше. Говорив, що забули вже боги про свій половецький нарід. Не дають йому вже ані тої хоробрості, ані завзяття, як за давніших часів. Не дають степу вже того добра, що його має от хоч би тая ж Русь! Бо хіба ж можна порівняти богів руських з половецькими? Руські боги — могутні й сильні боги! Чи ж не допомогли вони Русі набуті кам'яних палат, міцної зброї, городів і храмів? Тому-то й стає вся Русь такою міцною стіною проти своїх ворогів! Бо має що боронити... А степовий нарід, як тільки на нього натисне ворог, зараз же утікає світ за очі з своїми богами й убогими шатрами. Тому-то Русь все міцніше й міцніше натискає на степ і посуває за своїми полками мури церков і городищ все далі й далі в глибину половецької землі...

Кобяк говорив, збори уважно слухали, а Отрокові здавалося, що знайшов він причину поразок і упадку свого народу! Так, це дійсно був руський бог! Той, що замешкує їхні золотоглаві церкви, той, що його ісповідувати навчився і він у руській неволі. Це був чорний Спас їхніх корогов, ласкава Богородиця їхніх церков, мужній архангел Михаїл з вогняним мечем... Це вони й безліч інших пророків, святителів і угодників тримали над Руссю свою охоронну руку, давали їй силу, витривалість, мужність і багатство!

Справді, мав би й половецький нарід віддатися під охорону цього бога Русичів, перебрати його від Руської землі для землі Половецької. Це він допоможе степу дорівнятися нарешті народові руському, навіть перевищити його в силі й мужності. А зміцнівши, забрати його багатства, його храми, кам'яні палати й увесь нарід руський зробити невільником народу половецького. І буде ця помста солодша, ніж помста зброї й відплата крові...

Коли нарешті Кобяк скінчив і озирнувся довкола, було помітно по блиску очей і напруженому диханні, що його слова не були чужі для слухачів. А після один за одним говорили й вожді. І всі були заодно, що справді боги Русі є сильніші від богів степових і добре було би народу половецькому прийняти їхню поміч і опіку...

Коли через степові таборовища пройшла звістка, що хан і вожді знайшли для народу інших богів, сильніших і прихильніших, ніж дотеперішні, ніхто майже не спротивився. Бо всі таки справді очікували від руських богів багатства, вигідного життя, перемоги без боротьби й слави без змагання. А за тим, як викидали з шатер старих, обмацаних руками століть чорних божків, як палили святі бубни і зривали з ший амулети й чарівні калиточки, — приходили на Половецьку землю все далші й далші зміни. Руські боги не хотіли жити в півтемних, зачаджених димом багать шатрах, де завше смерділо овечиною, молоком і кінським потом. Вони потребували ясних, високих, міцних будов, прикрашених мальовилами й різьбою, напоєних запахами кадінь і солодким співом.

А за богами Русичів перестали подобатися, спочатку ханам, а після й простому люду, їхні шатра, вози, їжа... За руськими богами посунули з Русі на Половецьку землю каменярі, мулярі, теслі, різьбарі, ткачі й усілякі інші зручні майстри і навчителі, що тепер манила їх до себе половецька земля. І всіх їх тепер радісно приймав половецький нарід. Бо треба було поставити багато храмів для руських богів, багато збудувати хоромів для вождів і ханів, робити цеглу, тесати каміння й дерево, ткати сукна й полотна...

Дивлячись на те, як легко приймають нові боги до себе Половецьку землю, як радісно влаштовуються серед степового народу, заспокоєно втягував Отрок у ніздрі степовий вітер, і вже в його подувах відчувався йому запах диму з майбутніх згарищ Руської землі.

О, звикне, звикне бог Русі до цієї степової землі, насититься в ній запахом ладану й звуками співу, а тоді напевно віддасть він силу руську на поталу силі половецькій, що нарешті таки стане над Руською землею грізною хвостатою звіздою... І сам Отрок, великий хан, підганяв свій нарід, щоб швидше, швидше переймав він віру й звичаї народу руського, швидше вислужував собі ласки й приязні нових богів... А запах Євшан-зілля наморочив його радістю майбутньої слави.

Але кінчали майстри й навчителі руські свою працю й не хотіли вже покидати Половецької землі. Бо все ширше й ширше розливалися по степу звичаї Руської землі. По схилах балок виростали ханські палати, будовані звичаєм руським або ромейським, біля них купчилися вже садиби їхніх підданих... І Половецька земля почала забувати про шатра та укривалася весями, як земля Руська. Забула й Русь про ворожнечу з степом. Бо здолала вже його не мечем, списом і стрілами, але силою свого Бога, словом своїх навчителів і зручністю майстрів. І не відчував цього половецький нарід, а радісно приймав усе далші й далші дари землі Руської.

Та проте не весь нарід охоче хилився перед новими богами. Мало було тих, які

цього не зробили, але все ж були такі, що не схотіли викинути з шатер своїх старих богів, ані замінити свої степові рипливі мажари за білі хатки над степовими байраками. Збрали вони з собою своїх богів і покинули рідні степи. Було їх мало, й ніхто не затримував їх, коли відходили вони від рідних таборищ ген-ген аж за Половецьке море.

Минали роки. Спокоєм і достатком повнилася Половецька земля. Множилися оселі, росли храми, руські звичаї заступали колишню половецьку здичавілість. Уже добровільно, а не як полонянки, йшли руські дівчата до половецьких степів, а дівчата половецькі до землі Руської... І був такий сумир, що, здавалося, забули степи, навіть кликали до себе руських богів...

Не забув лише хан Отрок. Часто бойовий крик сам йому дерся з грудей, але все здавалося йому, що не настільки ще розмножився його люд, не настільки ще зміцнів, щоб міг розпочати боротьбу з Руссю. Був терпеливий і мудрий хан Отрок. Навіть калиточку з чарівним зіллям далеко заклав від себе, щоб не турбувала невчасно його душі. Був терпеливий, як той степовий яструб, що цілий день може ширяти над степом, слідкуючи за сторожкою здобиччю... Коли ж нарешті здалося ханові без усяких сумнівів, що нарешті прийшов час і наспіла його доба, він скликав велику раду.

З'їхалися з цілого степу хани й вожді до Отрокової палати, як не з'їжджалися вже з давніх часів. І великий хан почав до них промовляти... Згадував їм минулу славу половецького народу, його походи на Русь і ромеїв, його перемоги... Чекав, що засвітяться їхні очі, як зіниці вовчої зграї зимовою ніччю. Але зістали вони спокійні й темні, мов ті зарослі кугою степові озерця. Згадав про ворогів половецького племені, чекав, що білі зуби виблиснуть люттю іклів, але уста присутніх скривилися стриманою зівотою. Подумав, що це йому лише так здається. Але коли почав говорити про Русь, про усі кривди, що заподіяла вона половецькому народу, про її вічне ворогування з степом, — не міг уже сам стриматися, й клекотливий, наповнений жадобою помсти й бою викрик: "На Русь" вирвався йому з горла. Та зараз же ввірвався. Бо до його вигуку не приєднався ані один голос з присутніх, не випросталася ані одна бойова постать... Приголомшений несподіванкою, стояв великий хан серед своїх вождів, що (бачив і зрозумів!) відвертали один по одному свої погляди від його спалахнувшого зору...

Довго мовчали збори. Нарешті підвівся один молодий ханенко і заговорив. І теє, що чув Отрок, падало на нього, мов ледові брили, які тягарем і студінню розторощують необачного човна. Він озирався довкола, як звір, що, загнаний у хащі, вже не має надії на порятунок, він шукав очима приятних поглядів, але всі відверталися від нього: чужого, незрозумілого, навіть ворожого вже їм вістуна...

А ханенко говорив, що минули вже часи, коли степ мусів ворогувати з Руссю. Минули й не повернуться! Бо немає чому вже ставати половчанинові проти русина і, крім подяки, ніякі почуття вже не тривожать половецьке серце. Русь принесла степу свого ласкавого й могутнього бога, за ним прийшли руські хати, в яких так вигідно жити, хліб і печеня, що смачніші від проса й сирого м'яса, і руські пісні, що солодші від половецьких скиглінь... Спокій і мир запанували над половецькою землею, і є злочином

закликати половецький нарід битися з Руссю, милим братом, з-за якоїсь там забутої слави половецького роду ...

Ханенко говорив ще більше, але Отрок уже не слухав. Хижа лють охопила його істоту, підступила до серця й залила кривлею очі. Шарпнув він сорочку, зірвав з грудей калиточку з Євшан-зіллям, хотів дати понюхати чарівного зілля зухвалому юнакові, рабові руському, цим трусливим порушеним зборам... Але Євшан-зілля не видало жодного запаху. Було вже лише травою, звичайним сіном, що його множать половецькі степи... Остовпів, але зараз же шпурнув калиткою об землю й, хитаючись, покинув збори. Ніхто не затримував його, ніхто не перешкоджав йому, коли він сам виводив свого коня, й ніхто не супроводив свого хана, коли він подався ген-ген, на південь, до Половецького моря...

Як колись перед роками, коли ще юнаком мандрував Отрок з Орею до рідних таборищ, за призабутою батьківською славою й честю, — так і тепер поспішався він степами та байраками. Відшукував тих, що колись не схилилися, не скорилися, не захотіли ані руських богів, ані руського миру й спокою... Знайшов їх... Знайшов далеко, за морем, незначні рештки свого половецького народу. Знайшов таким, яким був він раніше, цілий половецький нарід, що, як Євшан-зілля, видавав з себе міцний аромат степової сили й слави... Ті самі боги, ті ж самі пісні, звичаї й шатра... Усе, що вже вигинуло в їхніх братів на півночі... І знов ніби забутий запах Євшан-зілля діткнувся Отрокових ніздер.

Коли перед старшими цього невеличкого племені розповів покірно вигнанець усе те, що сталося з їхніми братами в північних степах, — лише мовчанка була йому відповіддю. Аж нарешті старезний дід, ніби всім мохом степу порослий, наблизився до Отрока, подивився йому пильно в вічі і знов сів. За ним уставали, підходили інші, придивлялися зблизька до вигнаного хана... А після заговорив найстарший.

Говорив не до Отрока, навіть не до присутніх. Говорив так, ніби в розлогому шатрі не було нікого, крім нього, а він звірявся напівголосу самому собі. А думки його були відголосом тих самих думок, що опановували його, коли зі жменькою непримиримих покидав був він рідні степи, бо не хотів приймати чужого бога. Ні, не самого нового бога боявся він. Боявся того, що з новим богом загубить половецьке плем'я свою стару душу. А на її місце увійде душа руського народу...

Так і сталося! Навчилися їсти м'який руський хліб, і зм'якло мужнє половецьке серце. Почали висиплятися на м'яких перинах з руськими дівчатами, і перестала їм Русь бути ворогом, бо вже й діти їхні були піврусичами. Стали плекати пшеницю й зробилися руськими орачами, їхніми погоничами й слугами. Не захотіли бути далі панами степу, бо важкі й суворі були обов'язки степового пана! А прислужникам Русі спокійно й вигідно жилося під чужим паном і чужим богом...

Дід докінчував свої шепотливі міркування, і за кожним його словом усе нижче й нижче хилилася Отрокова голова. Так! Не було ніякого сумніву: вся вина на нім! На нім, що, давши здолати себе сумніву у власні сили і віддавши нарід у опіку чужим богам, промарнував і половецьку вдачу, й половецьку душу. Думав, що помститься Русі,

коли перейме силу її богів, але не помічав, що робив це лише тому, що це було легше й спокійніше, ніж сполягати на власний меч і власних богів. Обманювався й обманював!...

А після довшої тиші, коли в шатрі не було навіть чути і дихання присутніх, підійшов Отрок до діда, схиляючись перед ним в очікуванні присуду. І спокійно вислухав його...

Була північ, але таборовище ще не спало. Зойки й лемент ступали до високого неба, тривожні нарікання над тим, що навіки мусить відійти до зоряних степів. Та коли з шатра вивели врочисто вбраного Отрока й підвели до нього коня з "сідлом мертвих" — усе затихло. І коли висаджували Отрока на коня та примоцовували до високої спинки, немов безвладного трупа, і коли страшний поїзд вимчав у темний степ — ані подиху стогону, ані шепоту болю не видала жертва, почот і глядачі...

І знов, як перед роками, мчав страшний поїзд нічною тишею. Лише коцало копито об копито, шелестіли трави, рипіли сідла, місяць здіймався млиновим колом над краєм степу. Але в Отрокові не було вже ніякої думки: поїзд мертвих з бездушною жертвою!

Лише, як під жертвним ножом, падала в яму страшна жертва покути за минуле й офіра надії за будуче половецького племені, — тоді лише тяглий крик, немов викрик раненого звіра, промчав над степом... І була в нім і тривога, і гордість, і одвічна жадова відплати!